

TJEERD VAN DE LAAR

**KAN LEGO
DENKEN?**

**DE LEUKSTE
INLEIDING IN
DE FILOSOFIE**

ten have

TJEERD VAN DE LAAR

KAN LEGO DENKEN?

DE LEUKSTE
INLEIDING IN
DE FILOSOFIE

th ten have

HOOFDSTUK I

ZO BEN IK NU EENMAAL?

Kunnen we zelf bepalen wie we zijn, en onszelf en ons eigen leven maken (of breken)? Er zit iets heel aantrekkelijks in de gedachte dat ik het zelf ben die mijn leven richting geeft en mezelf vormgeeft. Voor mij heeft dat te maken met behoefte aan vrijheid en controle. Ik wil graag zo veel mogelijk zelf bepalen wat ik doe en wat niet, en heb daarbij het idee dat ik, hoewel ik veel dingen niet kan controleren (de rijstijl van andere weggebruikers, natuurrampen, de prijs van een potje pindakaas), juist waar het mijzelf betreft meestal wel degene ben die bepaalt. Het idee dat deze aanname niet zou kloppen, roept bij mij een ongemakkelijk gevoel op en soms zelfs het soort van verontwaardiging dat de laatste regel van het bovenstaande citaat ademt ('But that's more than I can allow'). Tegelijkertijd suggereert het citaat dat er krachten zijn ('powers that be') die mij, bij onvoldoende tegenwerking van mijn kant, zullen bepalen of zelfs zullen verzwelgen. Hoewel ik hecht aan het idee dat *ik* het ben die *mezelf*

verwerkelijkt, is het dus blijkbaar nog niet zo vanzelfsprekend dat dit ook echt het geval is.

En dat is het ook niet. In de loop van de tijd hebben filosofen en wetenschappers allerlei factoren genoemd die het idee dat wij zelf bepalen wie we zijn in meer of mindere mate lijken te bedreigen. Ik noem er een paar: God, evolutie, erfelijkheid, natuurwetten, aanleg, opvoeding, de wijk waarin je opgroeit, scholing en het inkomen van je ouders. Voeg daarbij de hedendaagse trend van hersenwetenschappers die tot in de populaire media over elkaar heen tuimelen om ons duidelijk te maken dat wie wij zijn uiteindelijk gewoon vastligt in onze hersenen. En je eigen hersenen, die kies je ook niet zelf.

Misschien komt het doordat mij heel mijn leven lang is verteld dat ik zelf verantwoordelijk ben, of in ieder geval verantwoordelijkheid dien te nemen voor wie ik ben en wat ik doe, dat ik het moeilijk blijf vinden om het idee dat ik zelf kies wie ik ben en wat ik doe helemaal op te geven. Sterker nog, als docent spoor ik mijn leerlingen elke dag aan om verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen persoonlijke ontwikkeling, na te denken over wie ze willen en kunnen zijn, en om er vooral ook iets moois van te maken. Ook word ik telkens weer geraakt door de 'oproep' van cabaretier Theo Maassen in zijn show *Tegen beter weten in*, waar hij mensen aanspoort om toch vooral 'moeite te doen' voor dingen, en je niet te beperken tot het op de grond gooien van je lege colablikje om zo snel mogelijk de volgende winkel in te kunnen. Niet altijd de makkelijkste weg kiezen, zelf blijven nadenken en moeite blijven doen om

iets van jezelf en je leven te maken; ik vind het een mooi streven en Maassen slaagt erin om zijn ideaal ook nog eens zo neer te zetten dat je in zijn 'team' wilt zitten. Het team dus van de mensen die *wel* moeite doen.

Nu noemde Maassen zijn show natuurlijk niet voor niets 'Tegen beter weten in', en misschien is het idee dat we zelf kiezen wie we zijn ook wel zo'n inspirerend ideaal waar ik eigenlijk tegen beter weten in aan vasthoud, omdat ik anders ook niet meer weet wat ik tegen mezelf en mijn leerlingen moet zeggen. Maar het is allemaal net iets ingewikkelder. En interessanter.

KIES!

Als je op zoek bent naar argumenten voor het idee dat mensen wél zelf kunnen bepalen wie ze zijn en hoe ze hun leven leven, ben je bij de Franse filosoof Jean-Paul Sartre aan het goede adres. Sartre beweerde dat mensen verschillen van alle andere dingen in de wereld omdat ze een bepaalde vorm van bewustzijn hebben: mensen zijn zich ervan bewust dat ze iemand zijn. Dit zelfbewustzijn maakt het mogelijk (Sartre zou zelfs zeggen: noodzakelijk) dat mensen zelf kiezen wat voor iemand ze willen zijn en hoe ze hun leven inrichten.

Jean-Paul Sartre (1905-1980) was een Franse filosoof die heel zijn leven heeft gedacht en geschreven over het typische soort vrijheid dat mensen volgens hem hebben. Hij probeerde uit te leggen wat hij bedoelde met deze menselijke vrijheid door alles in de wereld in te delen in twee soorten dingen: de dingen die **en soi** zijn, en de dingen die **pour soi** zijn. Het Franse 'en soi' zou je kunnen vertalen als 'op zichzelf'. Sartre bedoelde daarmee alle dingen die zich niet van zichzelf bewust zijn en die in die zin simpelweg met zichzelf samenvallen. Denk bijvoorbeeld aan pennen, bomen en stenen; allemaal dingen die niets anders kunnen zijn dan ze zijn.

Mensen daarentegen zijn volgens Sartre 'pour soi', wat je zou kunnen vertalen als 'voor zichzelf'. In tegenstelling tot dingen die 'en soi' zijn, zijn mensen zich bewust van hun bestaan, ze zijn voor zichzelf aanwezig. Dingen die 'pour soi' zijn vallen niet simpelweg met zichzelf samen en kunnen ook iets anders zijn dan ze op een bepaald moment zijn; ze zijn vrij. Sartre heeft over het thema vrijheid naast filosofische boeken ook een flink aantal bekende literaire boeken en toneelstukken geschreven. Zijn bekendste filosofische boek heet *Het zijn en het niet* (1943). Een aantal van zijn bekende literaire werken zijn *De walging* (1938), *De woorden* (1964) en *Huis Clos* (een toneelstuk uit 1944).

Op het eerste gezicht lijkt er in ieder geval veel te zeggen voor het idee dat mensen verschillen van zaken zoals prullenbakken, rotsen, horloges en bomen. Rotsen en bomen zijn dingen die we aantreffen in de natuur. Rotsen leven niet en bomen wel, maar beide verschillen van mensen doordat ze zich nergens van bewust lijken te zijn en al helemaal niet van zichzelf. Prullenbakken en horloges zijn dingen die je niet in de natuur aantreft, maar die gemaakt zijn door mensen. Ook deze dingen lijken zich nergens van bewust, het zijn gewoon dingen die met zichzelf samenvallen en slechts zijn wat ze zijn. Niet meer en niet minder.

Met **bewustzijn** bedoel ik het vermogen om iets te voelen of te ervaren, zoals pijn of muziek. Filosofen zijn al heel lang gefascineerd door dit vermogen, en vragen zich bijvoorbeeld af wat het precies is, hoe en wanneer het is ontstaan en of dieren dit vermogen ook hebben. Bewustzijn is niet hetzelfde als **zelfbewustzijn**. Met zelfbewustzijn bedoel ik hier het vermogen je bewust te zijn van het feit dat je iets of iemand bent. Zelfbewustzijn veronderstelt dus bewustzijn, maar niet andersom. Ook zelfbewustzijn roept veel vragen op: wat is het precies, hoe is het ontstaan, en hebben alleen mensen zelfbewustzijn of (andere) dieren ook?

Een ander verschil tussen rotsen en bomen enerzijds en prullenbakken en horloges anderzijds lijkt te zijn dat de laatste gemaakt zijn met een bepaald doel, namelijk om respectievelijk afval in op te bergen en de tijd aan te geven, terwijl rotsen en bomen geen bedoeling hebben. Rotsen en bomen zijn er gewoon. Nou zijn er natuurlijk mensen die geloven dat ook bomen en rotsen een doel hebben, omdat ze met een bepaald doel gemaakt zijn door God. Sartre en ik hebben niet zoveel met God. Hoe dan ook, of je nu wel of niet gelooft dat God de wereld, inclusief bomen en rotsen, gemaakt heeft met een bepaald doel, voor Sartres stelling over hoe mensen verschillen van alle andere dingen op de wereld maakt dat niets uit.

Terug naar de mensen. Mensen hebben volgens Sartre dus zelfbewustzijn en daarmee zijn ze radicaal anders dan prullenbakken, horloges, bomen en rotsen. Mensen vallen niet met zichzelf samen, maar kunnen als het ware van een afstandje naar zichzelf kijken en zichzelf vragen stellen zoals: Ben ik nu goed bezig? Welke opleiding wil ik gaan doen? en Hoe kan ik ervoor zorgen dat mensen geen last hebben van mijn ochtendhumeur? Doordat mensen op deze manier naar zichzelf kunnen kijken en over zichzelf kunnen nadenken, ontstaat er volgens Sartre een unieke vorm van vrijheid die we bij geen enkel ander ding in de wereld aantreffen. Doordat mensen zich van zichzelf bewust zijn, kunnen ze over zichzelf beslissen en bepalen wat ze gaan doen en hoe ze zichzelf vormgeven. Daarom zijn mensen ook veel onvoorspelbaarder dan rotsen, bomen, prullenbakken en horloges. Een horloge is een ding dat gemaakt is met één

bepaald doel, namelijk betrouwbaar de tijd aangeven. Als een horloge niet zo perfect voorspelbaar zou zijn, zou ik er helemaal niets aan hebben. Een horloge is gemaakt volgens een bepaald bouwplan dat volledig vastlegt hoe het horloge functioneert, en het is uitdrukkelijk de bedoeling van een horlogemaker om het horloge te laten doen wat het moet doen. Niet meer en niet minder. Mensen lijken niet zo'n strikt bouwplan te hebben en volgens Sartre hebben mensen ook geen vooraf gegeven doel. Mensen *zijn* er gewoon en geven hun zelfbewustzijn *kies*en ze in vrijheid wat voor leven ze willen leiden en wie ze willen zijn.

Maar hoe zit het dan met andere dieren? Hebben andere dieren geen zelfbewustzijn? Het lijkt erop dat naast mensen veel dieren in ieder geval een vorm van bewustzijn hebben en sommige vertonen ook gedrag dat duidt op een vorm van zelfbewustzijn. Als we ervan uitgaan dat de evolutietheorie klopt (en er zijn goede redenen om dat te doen), zou het ook heel verrassend zijn als zelfbewustzijn een uniek menselijk verschijnsel zou blijken te zijn. Immers, evolutie verloopt over het algemeen in kleine stapjes en, net zoals het soort ogen dat wij hebben niet in één keer is ontstaan en ook bij veel andere soorten voorkomt, zou je verwachten dat zelfbewustzijn stapje voor stapje is ontwikkeld. Dat betekent niet noodzakelijk dat er dieren zijn die precies hetzelfde soort zelfbewustzijn hebben als mensen. Zo lijkt het bijvoorbeeld aannemelijk dat het gebruik van taal met daarin woorden zoals 'ik' en 'jij' een belangrijke bijdrage levert aan de vorming en verfijning van menselijk zelfbewustzijn. Het is veel makkelijker om na te denken over jezelf als je naar

jezelf kunt verwijzen met een woord zoals 'ik', waaraan je vervolgens allerlei eigenschappen kunt toeschrijven. Mensen lijken echter de enigen te zijn die met behulp van taal (opgevat als systematisch geheel op basis van een alfabet en een grammatica) communiceren. Misschien zijn er dan ook geen dieren die precies hetzelfde soort van zelfbewustzijn hebben als wij, maar wel dieren met andere soorten van zelfbewustzijn.

Een bekende wetenschappelijke test die wellicht aantoonst dat sommige andere dieren ook een vorm van zelfbewustzijn hebben, is de spiegeltest. Bij de spiegeltest krijgt een dier een stip op een plaats op het lichaam die voor het dier zelf alleen via een spiegel te zien is (bijvoorbeeld in de nek). Vervolgens wordt het dier voor een spiegel geplaatst en het gedrag geobserveerd. Sommige dieren lijken door te hebben dat er iets op hun lichaam zit dat er niet hoort (de stip) en raken de markering aan of proberen die zelfs te verwijderen. Het lijkt moeilijk om dit gedrag te verklaren zonder de aanname dat het dier zichzelf herkent in de spiegel en dus een bepaalde vorm van zelfbewustzijn heeft. De test is ondertussen op allerlei dieren toegepast en onder meer chimpansees, eksters en Aziatische olifanten lijken zichzelf in een spiegel te herkennen.

Als dieren al zelfbewustzijn hebben, dan is het volgens Sartre in ieder geval niet het soort van zelfbewustzijn dat we vinden bij mensen. Neem de kat van mijn broer. Net als de meeste katten is de kat van mijn broer een groot vleesliefhebber. Het beestje mag niet op het aanrecht, maar op het moment dat daarop een geopend blikje vlees staat

is hij simpelweg niet te houden. Een kat zal zichzelf nooit de vraag stellen of hij er wel goed aan doet om op het aanrecht te springen. Ook zal een kat nooit eerst eens aan het vlees snuffelen, om vervolgens te besluiten het toch maar te laten staan, bijvoorbeeld omdat het vermoedelijk een product is afkomstig uit de bio-industrie. Mensen kunnen twijfels hebben bij bio-industrie en ervoor kiezen daar niet aan mee te doen (zie bijvoorbeeld ook het laatste hoofdstuk van dit boek), maar katten niet. Of neem een trekvogel als de lepelaar. Deze vogel broedt op verschillende plaatsen in West-Europa, maar overwintert vooral langs de West-Afrikaanse kust. Een lepelaar zal zich nooit afvragen of het niet leuker, beter of handiger is om ergens anders te overwinteren. Mensen daarentegen kunnen in hun vakanties jarenlang met het vliegtuig naar Australië gaan, maar dan plotseling beslissen dat ze dit jaar op de fiets naar de Ardennen gaan, omdat ze niet iemand willen zijn die het milieu onnodig belast. Dit zijn het soort keuzes dat mensen volgens Sartre kunnen maken, omdat ze zich op een andere manier bewust zijn van zichzelf dan dieren.

Mensen vallen dus niet met zichzelf samen, ze kunnen door hun zelfbewustzijn van een afstandje naar zichzelf kijken, wat hun als het ware de ruimte geeft om in vrijheid te kiezen voor wie ze zijn en wat ze doen. In tegenstelling tot katten en trekvogels zijn wij volgens Sartre dan ook niet overgeleverd aan instinct en omgeving, en daardoor een stuk onvoorspelbaarder. En mensen *ervaren* dat ook zo.

Elke ochtend als ik wakker word heb ik bijvoorbeeld het gevoel dat ik ervoor kan kiezen de wekker uit te drukken en

in bed te blijven liggen in plaats van naar school te fietsen en les te geven. Als ik uiteindelijk toch voor de klas sta, heb ik het gevoel dat ik in principe op elk moment het lokaal kan verlaten, gewoon via de deur, maar ook – verrassend en onvoorspelbaar als mensen kunnen zijn – door via het raam naar buiten te klimmen. Nu zit ik thuis achter mijn pc te schrijven en ik blijf dat ook nog wel een uurtje doen, maar ik heb werkelijk het gevoel dat ik ook honderd andere dingen zou kunnen doen. Normale dingen zoals koffie zetten, maar ook zoiets absurds als pindakaas in mijn haar smeren terwijl ik op theezakjes kauw. In alle zojuist genoemde voorbeelden zouden de gevolgen vervelend zijn: ik krijg op mijn donder van mijn baas, leerlingen breken mijn lokaal af, ik krijg vieze haren en een nare smaak in mijn mond. Desalniettemin heb ik het gevoel dat ik al deze dingen in principe kan doen. Ik *kies* er echter niet voor, omdat ik mijn werk graag goed wil doen, en daar hoort op tijd komen wel bij, en plotseling zonder goede aanleiding via het raam je lokaal verlaten niet. Ook wil ik geen pindakaas in mijn haar. Kortom, ik wil geen verzuimende, onvoorspelbare docent met pindakaas in zijn haar zijn. *En dus kies ik ervoor om dat niet te zijn.* Zo voelt het in ieder geval.

Dit gevoel van vrijheid waar het hier over gaat, is volgens Sartre fundamenteel voor wat het betekent om een mens te zijn. Sartre heeft hier een sterk punt. Er zijn allerlei dingen waarvan ik inzie dat ze grote invloed hebben op wie ik ben – mijn ouders, mijn geboorteplaats, mijn vrienden, mijn voorkeuren – en toch heb ik sterk het gevoel dat deze dingen mij niet volledig bepalen. Ik ben het op allerlei gebieden

niet eens met wat mijn ouders doen en vinden, en kies er dus voor om dingen anders te doen dan zij. Ik woon niet meer in mijn geboorteplaats, nog wel in Nederland, maar dat wil ik ook. Mijn vrienden zijn mijn vrienden omdat ik hun gezelschap waardeer en omdat ik denk dat ze van mij een beter mens maken. En natuurlijk heb ik mijn voorkeuren, maar ik kies er zelf voor hoe ik met die voorkeuren omga (zo heb ik een voorkeur voor vlees, maar ik eet het liever niet). Hoeveel invloeden je ook noemt die bepalen wie ik ben, en hoeveel hersenwetenschappers op televisie en in kranten mij ook vertellen dat wie ik ben vastligt in mijn hersenen, ik blijf het gevoel van vrijheid ervaren dat Sartre zo treffend beschrijft.

De theorie van Sartre over menselijke vrijheid roept in eerste instantie misschien een gevoel op van bevrijding. Bij mij was dat in ieder geval wel zo. Plotseling zie je in dat je allerlei dingen die je misschien liever niet zou doen, eigenlijk ook helemaal niet hoeft te doen. Je kunt er immers altijd voor kiezen het gewoon niet te doen. Toch werd Sartre zelf niet per se vrolijk van zijn eigen filosofie. Volgens hem zijn mensen namelijk 'gedoemd tot vrijheid'. 'Gedoemd', dat klinkt helemaal niet als een vrolijke bevrijding en dat is ook precies hoe de filosoof het bedoelde. Een van de belangrijkste dingen waar Sartre zijn publiek namelijk van wilde doordringen was dat de vrijheid die mensen hebben ook een enorme verantwoordelijkheid met zich meebrengt. Jouw vrijheid maakt jou – en jou alleen – namelijk verantwoordelijk voor wie je bent en wat je doet. Niets van wat jij doet of bent, kun je afschuiven op anderen.

IS FILOSOFIE ALLEEN VOOR WERELDVREEMDE GELEERDEN? NEE, ZEKER NIET. IEDEREEN KAN FILOSOOF WORDEN!

WAAR MAKEN DIE
FILOSOFEN ZICH
NOU EIGENLIJK
ZO DRUK OM?

Kan LEGO denken? is een leuke en toegankelijke introductie tot de filosofische denkwijze. Wat maakt ons tot de personen die we zijn en hebben we daar eigenlijk zelf wel iets over te zeggen? Op deze en veel andere vragen geeft Tjeerd van de Laar antwoord. Hij leert ons om vragen te stellen, dingen niet aan te nemen omdat 'ze gewoon zo zijn' en te durven twijfelen. Zo maak je de filosoof in jezelf wakker.

KUN JE EEN
VRIJE WIL HOREN,
ZIEN OF VOELEN?

Tjeerd van de Laar is filosofiedocent in het voortgezet onderwijs en stand-up-philosopher. Hij studeerde af aan Tilburg University en promoveerde met een proefschrift over vrije wil. Van de Laar publiceerde eerder samen met Sander Voerman het boek *Vrije wil*.

th ten have

www.uitgeverijtenhave.nl

9 789025 907754